

Jelena Anđelković Grašar

FEMINA ANTICA BALCANICA

EVOLUTA

Jelena Anđelković Grašar

FEMINA ANTICA BALCANICA

Arheološki institut
Evoluta

*Knjigu posvećujem mojim roditeljima
Mojoj majci, jer je bila pravi uzor majke i supruge
Mome ocu, jer je žene poštovao i razumeo, a mene zainteresovao za ovu temu*

Predgovor

Istraživanja vezana za ženu u našoj nauci nisu bila često predmet interesovanja u našoj nauci sve do kraja XX veka. U istoriji umetnosti, tada, posebna pažnja počinje da se pridaje slikarkama, poput Katarine Ivanović, Nadežde Petrović, Milene Pavlović Barili, i ostalim umetnicama čiji su se ime i delo povremeno pojavljivali u umetničkim pregledima određenih perioda. Približno u isto vreme, u istorijskim naukama počinje da se razvija zanimanje za žene iz vladarskih porodica, a najviše pažnje privlači provokativna ličnost Drage Mašin, potom kraljice Drage Obrenović, koja je krajem XIX i početkom XX veka u narodu bila omražena kao žena koja je uticala na kraljevo pogrešno vođenje državne politike, što je na kraju dovelo do Majskog prevrata 1903. godine i njihove smrti.¹ Pažnju naučnika privlačile su, takođe, i srednjovekovne vladarke, čiji su se životi i delovanja mnogo češće vezivali ipak za sveobuhvatnu istoriju dinastije Nemanjića, čija se vladavina smatra „zlatnim” periodom srpske srednjovekovne države. Idući ovako unazad, do antičkog perioda, istraživanja vezana za žene ovog doba u naukama i naučnim disciplinama koje bi se mogle doticati ovog pitanja, poput arheologije, epigrafike, numizmatike i slično, svodila su se na opšte studije u kojima je žena bila posmatrana u okviru šireg konteksta.

Imajući u vidu složenost teme kojom se bavi u ovoj studiji, sagledavanja žene moralo je zato biti sveobuhvatno. Stoga je žena posmatrana kroz prizmu vizuelne kulture. Ova slika ne podrazumeva neku određenu likovnu predstavu — slikanu ili modelovanu,² već onu oblikovanu u svestima ljudi i antičkom društvu.³ Mentalna slika podrazumeva predstavu o nekoj osobi u svesti čoveka, odnosno sliku zasnovanu na iskustvu s tom osobom, koja se u svesti stvara kada ta, određena

¹ Stolić 2019, sa navedenom svom relevantnom bibliografijom o ovoj temi.

² Lat. — *typus, effigies, figura, forma, idolum, pictura, repraesentation*, engl. — *depiction, representation*.

³ Lat. *imago*, engl. *image related to imitate, imagine*. *An iconic mental representation; SYN. mental image*.

osoba nije fizički prisutna. Zbog ovakvog pristupa u otkrivanju slike žene, pored ikonološkog i ikonografskog metoda, obuhvaćeni su sociološki, kulturološki, rodni i mnogi drugi konteksti u kojima se žena pojavljuje. Upravo iz ovog razloga ikonična ili portretna predstava žene, kroz domen studija vizuelne kulture, proširena je pristupom koji obuhvata kulturnu antropologiju, sociologiju umetnosti, sociologiju religije, ženske studije (*women's studies*), feminističke teorije (*feminist theories*), studije roda (*gender studies*) i politiku tela (*body politics*).⁴ Cilj ove stu-

⁴ Studije vizuelne kulture predstavljaju disciplinu, poddisciplinu ili interdisciplinu koja proučava vizuelnu kulturu. Polje istraživanja može se odnositi na određeni istorijski kontekst, geografsku odrednicu ili političko i etničko pitanje. Pored tradicionalnih umetničkih medija, studije vizuelne kulture istražuju domen „vizuelnog” i kroz medije koji dominiraju postmodernističkom kulturom, a koji podrazumevaju stripove, video-igre, reklame i dizajn, film, televiziju, internet, itd. Za ove studije od značaja je interdisciplinarni pristup koji omogućava korišćenje metoda srodnih disciplina poput istorije umetnosti, studija kulture i medija, antropologije, estetike, ali i sociologije, teologije, kao i metoda teorija psihoanalize, studija roda, feminističkih, odnosno kvir teorija (*queer theory*), studija seksualnosti, i dr. O studijama vizuelne kulture, kao i vezi sa feminističkim teorijama, videti: Mulvey 1975, 6—18; Mitchell 1995, 540—544; Walker, Chaplin 1997; Mirzoeff 1998; Mitchell 2002, 165—181; Jones 2003; Dikovitskaya 2005; J. Morra, Smith 2006. Kulturna antropologija, kao jedna od grana antropologije, bavi se pitanjem kulturne sredine i njenog uticaja na čoveka, njegovo ponašanje i mišljenje, te kada je u pitanju studija društvenog statusa, uloga, grupa i odnosa među njima, ona podrazumeva sociokulturnu antropologiju. Budući da kultura i društvo podrazumevaju široko polje istraživanja, u sociokulturnoj antropologiji izdvojena su polja posvećena proučavanju posebne oblasti ljudskog delovanja, među kojima mogu da budu (da pomenemo one vezane za ovo istraživanje) etnologija, antropologija umetnosti, antropologija roda i seksualnosti, odnosno feministička antropologija, antropologija religije, vizuelna antropologija, itd. Za neke od radova o ovoj temu videti: Grunlan, Mayers 1988; Moore 1998; Bowie 1999; Rapport, Overing 2000; Geller, Stockett 2006; Banton 2004; Lewin 2006; Eller 2007; Belting 2011; Haviland et al. 2014. Sociologija umetnosti, odnosno vizuelnih umetnosti oblast je sociologije koja proučava odnos između umetnosti, umetnika i društva, kao i način na koji umetnička dela utiču na ljude-posmatrača, u osobenom istorijskom kontekstu određenog društva. Više o ovome videti u: Morris 1958, 310—321, sa citiranom literaturom; Foster, Blau 1989; Hauser 2011. Sociologija religije kao oblast sociologije posvećena je izučavanju uloge religije u društvu, kroz istoriju ili u savremenom trenutku, objašnjavajući uticaje religije na društvo i obratno. Videti: Durkheim 1915; Cipriani 2000; Furseth, Repstad 2006; Davie 2007; Dawson 2011. Studije roda, pored ženskih studija, podrazumevaju muške i LGBT studije, kao i studije seksualnosti. Ženske studije, feminističke teorije i studije roda bave se pitanjem i položajem žene u savremenom društvu, ili u oblastima poput antropologije, sociologije, istorije, filozofije,

dije jeste da razmotri tri različite pojavnosti ženske figure, na zvaničnom, državnom nivou, kroz slike carica, u svakodnevnom životu, kroz slike ne samo uglednih matrona i gospodarica već i njihovih sluškinja i najintimnijih prijateljica-partilja, kao i u kultno-religijskoj sferi, razmatrajući milenijumsko nasleđe ikonografskih obrazaca majčinskih i devičanskih božanskih žena, konačno uobličeno u idealizovanom liku devičanske Bogomajke-Bogorodice. Razmatrane posebno u poglavljima, a često se dotičući sličnih ili istih pitanja, problema i uticaja, zaključak ukazuje na prožimanje sve tri vrste slike i na važnost ovakve vrste prožimanja i uticaja, uobličavajući trostruki vid ženske pojavnosti u jedan rodni identitet.

U cilju boljeg sagledavanja mentalne slike žene i njene uloge u kasnoantičkom društvu, neophodno je imati u vidu političke, religiozne i kulturološke prilike koje su uticale na materijalnu i duhovnu kulturu, a svakako su mogle oblikovati sliku o kojoj je reč. Kasnoantički period podrazumeva jedno prelazno doba, koje vodi od Rimske imperije ka srednjovekovnoj Vizantiji, doba u kome rimska tradicija polako iščezava, a novi hrišćanski elementi dolaze do sve jačeg izražaja.⁵ Kasnorimsko, odnosno kasnoantičko Carstvo odlikuje društvo u kojem su se u duhovnom, religioznom i kulturološkom smislu umnogome zadržale svojstvenosti antičkog vremena, ipak sa dubokim osećajem promene ne samo u odnosu na političko težište orijentisano ka Istoku već najpre sa nadmoćnim talasom hrišćanstva, koje je sve više uticalo na sve pore društva. Istraživanje obuhvaćeno u ovoj studiji vezano je za period od IV do VII veka koji je u istoriografiji označen

istorije umetnosti i dr. Ženske studije danas podrazumevaju sve oblike akademskog feminizma — istoriju, teoriju i feminističku kritiku. Feministička istorija predstavlja istoriju žena, njihove uloge u istoriji, kulturi i politici. Osnovnu istraživačku kategoriju ženskih studija predstavljaju „žene” i „ženskost”, dok je to za studije roda kategorija „roda-pola”. Za neke od radova o ovoj temi videti: Berkin et al. 2005; Carter, Ritchie 1990; Davis et al. 2006; Messer-Davidow 2002; Ruth 2001; Cranny-Francis et al. 2003; Spector 1986; Laslitt et al. 1997; Lerner 1981. Politika tela podrazumeva prakse i politiku putem kojih moć i snaga društva utiču na ljudsko telo, a u kontekstu feminizma telo žene, koje može biti izloženo nasilju i objektivizaciji. Politika tela u feminističkim pokretima služila je jačanju ženske moći i stvaranju ženskog autoriteta nad sopstvenim telom. Više o ovoj temi videti u: Boston Women’s Health Book Collective 1973; Jacobus et al. 1990; Price, Shildrick 1999.

⁵ Ostrogorски 1996, 50.

kao poznorimski, kasnoantički ili ranovizantijski.⁶ Kasnorimski ili kasnoantički period kao odrednice odgovaraju odlikama društva u kojem su se u religioznom i kulturološkom smislu umnogome zadržale svojstvenosti antičkog vremena, dok i sama Vizantija u prvim vekovima svoje istorije počiva na elementima rimske države.⁷ Kako je ova studija posvećena istraživanju materijalne i duhovne kulture vezane za ženu, podjednako je zastupljeno razmatranje paganskih kultova i hrišćanske vere u kasnoantičkim duhovnim okolnostima društva koje prolazi kroz duboke političke i religiozne promene, a koje se pojavljuju tek kao naznaka svega onog što će obeležiti vizantijsku državu u vekovima koji dolaze, ponajviše odnoseći se na temeljne promene uzrokovane hrišćanstvom kao jedinom zvaničnom religijom Carstva.

Materijal obrađen u ovom istraživanju potiče iz nekadašnjih rimskih provincija na teritoriji današnje Srbije i njenih graničnih oblasti. Ovaj prostor, prema Dioklecijanovim administrativnim reformama podeljen na dvanaest dijeceza koje je činilo dvanaest provincija, izgledao je tako da je Donja Panonija bila podeljena na Valeriju (*Valeria*) i Drugu Panoniju (*Pannonia Secunda*), koja odgovara oblasti današnjeg Srema i u kojoj je Sirmijum bio središte. Severoistočni deo nekadašnje Gornje Mezije ulazio je u sastav Priobalne Dakije (*Dacia Ripensis*), sa oblastima oko Akve i Racijarije, dok je jugoistočni deo Gornje Mezije, sa oblastima oko Naisa i Remezijane, postao deo Sredozemne Dakije (*Dacia Mediterra-*

⁶ Termin kasnorimsko carstvo može se odnositi na periode: između 284. i 430. godine (Cameron 1993); između 284. i 602. godine (Jones 1986); od vladavine Teodosija I do smrti Justinijana (Bury 1923). Dok terminom kasna antika mogu biti podrazumevani periodi od vladavine Marka Aurelija do smrti Muhameda (Brown 1971; Brown 1993); ili od 395. do 700. godine (Cameron 2001). Pobjeda hrišćanstva i konačno premeštanje državnog sedišta na helenizovani Istok, označavaju početak vizantijske ere. Острогорски 1996, 48; Шене, Флизен 2010, 13. Ovaj period većina istraživača smatra za početak vizantijske države u hristijanizovanom srednjem veku. Moss 1961, 1—32; Cameron 2009, 1; Mango 1980. Ista ili slična podela primenjuje se i u umetnosti: Talbot Rice 1935; Cormack 2000; Durand 1999; Mango 1986.

⁷ G. Vikan ovako je objasnio umetničke predmete vezane za brak iz perioda IV—VII veka: „Early Byzantine marriage-related art, by contrast, has its own identity and tradition within the history of late antique material culture as, from the fourth to seventh century, it gradually emerges out of later Roman art and is progressively adapted to the needs of a Christian, east Mediterranean clientele.” Vikan 1990, 146.

nea). Severni deo Gornje Mezije postao je Prva Mezija (*Moesia Prima*, *Moesia Margensis*), sa centrima kao što su Singidunum i Viminacijum, a od centralnih i južnih oblasti Gornje Mezije osnovana je provincija Dardanija (*Dardania*), u čijoj se oblasti nalazila Ulpijana. Zapadni deo današnje Srbije bio je u granicama Dalmacije, koja je zajedno sa panonskim provincijama i provincijama na teritoriji Norika bila u sastavu Panonske dijeceze.⁸ Ove oblasti, odnosno prostor današnje Srbije, u vreme Konstantinove vladavine pripale su novoosnovanoj prefekturi Ilirik (*Illyricum*), koja je bila podeljena na Dačku i Makedonsku dijecezu, a koje su kasnije, nakon podele Carstva, pripadale Istočnom Iliriku.⁹

Žensko pitanje kao deo sveobuhvatnijih istraživanja sporadično se pojavljivalo, i to najčešće u okvirima istraživanja praistorijskih društava i njihovim dovođenjem u vezu sa idejom matrijarhata, s jedne, ili pak u analizi kultova boginja vezanih za pojam plodnosti, s druge strane. Ipak, sa pojavom feminizma kao društvenopolitičkog pokreta, koji je nastao u XIX veku, a koji već tokom XX veka dobija i svoj akademski oblik u vidu feminističkih istraživanja i kritike, pitanje žene i „ženskog” u nauci dobija značajnije mesto.

Uticaj na feminizam, kao i rodne studije, s jedne strane izvršila je knjiga *Drugi pol* (*Le deuxième sexe*) Simon de Bovoar, iz 1949. godine, sa čuvenom rečenicom „Ženom se ne rađa nego se postaje”.¹⁰ S druge strane, prenošenje feminističkih misli na istraživanje uloge žene u određenom istorijskom kontekstu omogućilo je drugačiji pogled na ovo pitanje, kao i ponovno tumačenje stavova i zaključaka. Jedna od prvih studija koja je za cilj imala istraživanje društvene istorije žena u antičkom grčkom i rimskom društvu, nastala pod uticajem akademskog feminizma, jeste delo Sare Pomeroy *Goddesses, Whores, Wives, and Slaves: Women in Classical Antiquity*.¹¹ Od sedamdesetih godina XX veka studije posvećene vizantijskim ili kasnoantičkim ženama odnose se na istraživanje uloga carica, paganskih boginja i Bogorodice, ili žene u opštem smislu, u okviru novih metodoloških pristupa feminističke teorije i rodni studija. Kao osvedočena feminis-

⁸ Više u: Мирковић 1994, 89—105; Ферјанчић 2013, 26—35.

⁹ Više u: Зечевић 2002a, 165—182; Максимовић 1980, 17—57.

¹⁰ De Bovoar 1983, 13.

¹¹ Pomeroy 1975.

tkinja, svojim aktivizmom u ovom pokretu šezdesetih godina prošlog veka, Džudit Herin bila je jedan od pionira u istraživanju ženske istorije u Vizantiji. Reagovala je na uobičajene opise „slabijeg pola” u antičkim i srednjovekovnim pisanim izvorima, a polazeći od, do tada često u nauci primenjivanog, zavodljivog opisa žena u Vizantiji kao „*grandes dames et belles dames*”, koji je istraživače najčešće vodio do pogrešnih i varljivih studija o ženama uopšte.¹²

Istraživanje uloge žene kao carice u politici i vizantijskom društvu zasnovano je na njihovom izostanku iz ženske istorije, kojom dominiraju boginje, supruge, robinje, kurtizane, kako navodi Liz Džejms u svojoj studiji *Goddess, Whore, Wife or Slave: Will the Real Byzantine Empress Please Stand Up?*¹³ Ista autorka u knjizi *Empresses and Power in Early Byzantium*¹⁴ nastavlja da istražuje značaj koji su ranovizantijske carice imale u državnim pitanjima, njihov zakonski status, odnos naspram cara i pitanje stvarne moći koju su posedovale, dok se Kenet Holum bavi ovim pitanjima u okviru teodosijanske dinastije i carica iz ovog kruga.¹⁵ Dž. Herin svoju studiju o vizantijskim caricama započinje uvodom u kojem dovodi u pitanje uprošćene zaključke Edvarda Gibona, kojima su carice najčešće predstavljene kao proračunate savladarke nesposobnih careva,¹⁶ a značaj ranovizantijskih carica tumači kroz istorijske izvore i vizuelnu kulturu perioda, dovodeći ih u vezu sa religijskim pitanjima i stvaranjem Bogorodičinog kulta.¹⁷ Linda Garland (Lynda Garland) studiju o vizantijskim caricama i pitanju moći koje su posedovale započinje poglavljem „From Stage to Statecraft” sa Teodorom i Sofijom kao centralnim ličnostima.¹⁸

Od početka XXI veka, nekada pionirsko istraživanje ženske istorije i rodni studija postalo je oblast interesovanja mnogih istraživača. En Maklenen u knjizi *Representations of Early Byzantine Empresses: Image and Empire*, istraživanje predstava ranovizantijskih carica stavlja u okvir između V i VII veka, ističući pojedine,

¹² Diehl 1924; Herrin 2013; Uporedi: Herrin 1983, 167—189.

¹³ James 1997, 123—140.

¹⁴ James 2001.

¹⁵ Holum 1982.

¹⁶ Gibon 1996.

¹⁷ Herrin 2000, 19—23.

¹⁸ Garland 1999.

poput Arijadne, Teodore ili Sofije, a predstave zvanične-državne umetnosti od statua, mozaika, novca do tegova za merenje, tumači kroz prizmu kulturnih i rodni studija, na zanimljiv način poredeći različite neprilike opisane u izvorima sa skandalima na savremenoj političkoj sceni.¹⁹ Carica kao careva supruga, njeno rodno pitanje u ovom odnosu, skandali i igre moći, politički uticaji, teme su istraživanja Analajze Frajzenbruch (Annelise Freisenbruch), koje ona stavlja u okvir između I veka pre n. e. i V veka n. e., odnosno carica Livije i Gale Placidije.²⁰ Dilijana Angelova u svojoj knjizi *Secred Founders. Women, Men and Gods in the Discourse of Imperial Founding, Rome through Early Byzantium*, važno mesto u svom istraživanju posvećuje ženama carskog kruga, njihovim predstavama, značaju ktitorstva i uspostavljanju Bogorodičinog kulta, sa ciljem novog tumačenja prenošenja i legitimiteta vlasti i imperijalne moći.²¹

Nekoliko carica pominje se i u studiji o kasnoantičkim ženama paganske i hrišćanske vere u knjizi Džilijan Klark, u najvećoj meri ipak posvećenoj običnoj ženi, sa poglavljima u kojima obrađuje zakone koji se tiču žene, svakodnevni život u domaćinstvu, modu, uzorne hrišćanke ili pojedine svetiteljke.²² Brojni članci bavili su se ženom u različitim sociološkim i kulturološkim kontekstima, geografski vezano i za teritoriju današnje Srbije, odnosno centralnog Balkana.²³ Odevanje, frizure i šminka, kao sastavni deo života kasnoantičkih i ranovizantijskih žena, teme su koje su obrađivane u kontekstu mode, objektivizacije žene ili interpretacije pisanih izvora u odnosu na hrišćansku veru, prema kojoj je svaki vid ženskog ulepšavanja imao negativne naznake.²⁴

¹⁹ McClanan 2002. U ovom kontekstu od izuzetnog značaja je ponovno tumačenje uloge i figure carice Teodore i rušenje modernih mitova i stereotipa vezanih za njenu ličnost, kao i političko delovanje. Foss 2001, 113—122; Boeck 2015, 102—132.

²⁰ Freisenbruch 2010; Freisenbruch 2011.

²¹ Angelova 2015.

²² Clark 1993.

²³ Elsner 2003, 22—36; Elsner 2007, 200—222; Rose 2008, 41—49; Anđelković Grašar 2015, 267—274; Popović 2010, 203—224; Marjanović 2018, 77—88; Anđelković Grašar 2018a, 333—364; Anđelković Grašar 2018b, 7—18.

²⁴ Olson 2012; Devereaux 1990, 337—347; Walker 2003, 233—239. O životu ranohrišćanskih žena treba pomenuti studije Rodnija Starka, Elizabet Klark i Meri Maloun. Stark 1995, 229—244; Stark

Analiza žene kao božanskog bića započinje sredinom XIX veka. Kapitalnim istraživanjem mita, Johan Jakov Bahofen je poštovanje Boginje majke vezao za prvu pojavu ljudske religioznosti i matrijarhat.²⁵ Istraživanje kulta Velike majke nastavili su istraživači početkom XX veka,²⁶ a različita ženska božanstva sa raznorodnim funkcijama koja su bila poštovana širom prostora stare Evrope Marija Gimbutas smatra za manifestacije Velike boginje, koja je poštovana u majčinski orijentisanom društvu.²⁷ Dalje se ispitivanje ove božanske figure razmatralo sa različitim naučnih aspekata, a analize su podrazumevale različite metodološke pristupe. S jedne strane, odnos judeohrišćanskog pojma božanskog naspram nekada jedinstvenog kulta boginje istraživali su En Baring i Džuls Kašford, dok se pod uticajem feminizma, nadahnut ovom boginjom, stvara savremeni pokret „*goddess movement*”, čiji je predstavnik i Patriša Monahan, koja poznate antičke boginje stavlja u kontekst feminizma, na taj način ostvarujući spiritualnost i osećaj pronalaženja boginje u čitateljki.²⁸ Mišljenje da su boginje kao što su Afrodita, Kibela ili kasnije Devica Marija — Bogorodica, samo hipostaze nekada jedinstvene Boginje majke izneo je Marten Jozef Vermaseren u svojoj studiji o boginji Kibeli.²⁹ Sliku Velike majke Karl Jung i naslednici psihoanalize posmatrali su kao arhetip koji se pojavljuje u ljudskom kolektivnom nesvesnom i mitološkim obrascima grčkih i rimskih boginja koje su nasledile funkcije ove prvobitne boginje.³⁰

1996, 95—128; Clark 1990, 19—35; Malone 2001. U tekstu pod naslovom „Women at Home”, Aleksandar Perović Každan dovodi u pitanje zaključke feministički i rodno orijentisanih ženskih studija vezanih za život vizantijske žene, na kraju zaključujući da je u kontekstu domaćinstva uloga žena, manje ili više, bila u ravnoteži sa ulogom koju su imali muškarci. Kazhdan 1998, 1—17.

²⁵ Bahofen 1990.

²⁶ Briffault 1927; James 1994.

²⁷ Gimbutas 1989a; Gimbutas 1989b; Gimbutas 2001.

²⁸ Monaghan 1981; Monaghan 1994; Monaghan 1999.

²⁹ Vermaseren 1977. Kult boginje Kibele na prostoru Centralnog Balkana, u jednom od poglavlja svoje doktorske disertacije „Kultovi maloazijskih i sirijskih božanstava u rimskim provincijama na centralnom Balkanu”, obradila je Nadežda Gavrilović, na osnovu arheološke i epigrafske građe sa ovog prostora. Gavrilović 2010, 63—82.

³⁰ Jung 1964, 18—103; Jung 1968; Jung 1981, 75—110; Neumann 1970; Perera 1981; Whitmont 1992; Leeming, Page 1996.

U kontekstu sociologije religije u svojoj studiji posvećenoj Majci bogova Filipe Boržu istražuje paralele između ove boginje poštovane širom mediteranskog sveta, od maloazijske Kibebe, preko grčkih Reje, Geje i Demetre, rimskog poštovanja Magne Mater, do hrišćanske Majke Božije — Bogorodice, sa specifičnim zaključkom pod naslovom „Od Majke bogova do Majke Božije”.³¹ Psihološke arhetipove Velike majke, Majkl Kerol smatra za važne činioce u stvaranju Bogorodičinog kulta.³² Vasiliki Limberis istražuje ulogu Bogorodice u kulturnom i religijskom životu Konstantinopolja u kasnoj antici i njen razvoj u božansku figuru i zaštitnicu grada. Kult istražuje u kontekstu religiozne kulture mediteranskog sveta i carskog hrišćanstva sa naročito posvećenom pažnjom ranovizantijskoj Bogorodičnoj himnografiji koja sadrži tradiciju boginja poput Demetre—Persefone, Izide, Hekate, Atine, Tihe ili Kibebe — Magne Mater.³³ Značajne studije o nastanku i postojanju Bogorodičinog kulta u Vizantiji, Bogorodičnim predstavama i himnografiji nalaze se u delima poput *Images of the Mother: When the Virgin Mary Became „Meter Theou”*, Ioli Kalavrezu, zatim *Images of the Mother of God. Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, zbirke eseja koju je priredila Marija Vasilaki, knjizi *The Cult of the Mother of God in Byzantium: Texts and Images*, čije su urednice Lesli Brubejker i Meri Kaningam, i knjizi *Icons and Power: The Mother of God in Byzantium* Bisere Penčeve.³⁴ Feministički pristup u istraživanju Bogorodičinog kulta daju autorke Marina Vorner u knjizi *Alone of All Her Sex: The Myth and the Cult of the Virgin Mary* i Miri Rubin u knjizi *Mother of God: A History of the Virgin Mary*.³⁵

Na kraju treba pomenuti dve sveobuhvatne studije posvećene ženama u Vizantiji, u kojima se istražuju obične žene, carice, paganske boginje i Bogorodica, od IV veka do kraja Vizantijskog carstva. Već pomenuta zbirka eseja Džudit Herin *Unrivalled Influence: Women and Empire in Byzantium* i *Byzantine Woman*

³¹ Borgeaud 2004. Aleksandar Popović u članku pod nazivom „Bogorodica izvor života, od Majke Bogova do Majke Božije”, takođe ukazuje na mitološke veze ovih boginja i Bogorodice, naglašavajući Kibelu kao najdominantniju. Поповић 2002, 107—115.

³² Carroll 1992.

³³ Limberis 2002.

³⁴ Kalavrezou 1990, 165—172; Vassilaki 2005; Brubaker, Cunningham 2011; Pentcheva 2010.

³⁵ Warner 2013; Rubin 2009.

and Their World, koju kao urednik potpisuje Ioli Kalavrezu, katalog je izložbe koju je organizovao Harvard University's Arthur M. Sackler Museum i koja je održana od oktobra 2002. do aprila 2003. godine. Na ovoj izložbi predstavljeno je oko dve stotine predmeta vezanih za život vizantijskih žena.³⁶

³⁶ Herrin 2013; Kalavrezou 2003.

Uvod

Društvene prilike na prostoru današnje Srbije u kasnoantičkom periodu obeležene su dubokim političkim previranjima koja su zahvatila sve delove Rimskog carstva. Život, delovanje i društveni status žena u to vreme takođe su bili pod snažnim uticajem tih promena. Prostor o kojem je reč odvajkada predstavlja raskršće ne samo puteva kao saobraćajnica kojima su pristizali vojske, zanatlije, trgovci, već i mesto svih susreta, od kulturoloških do religijskih. Preuređenje Carstva započeto pod carevima tetrarsima na samom kraju III veka, donelo je reforme sprovedene na vojnom, političkom i privrednom nivou, sa ciljem jačanja Carstva. Ostvarivši ovaj cilj, tetrarsi su omogućili naslednicima, na prvom mestu Konstantinu, prvom rimskom caru koji će prihvatiti hrišćanstvo, da vladaju u razvijenom društvu, sa svojevrsnom favorizacijom gradova, odnosno provincija.¹ Pod ovim carevima, istočni deo Carstva je jačao, a Italija, kao provincija, gubila je na značaju, iako je u administrativnom smislu teritorija centralnog Balkana do kraja IV veka bila deo Zapadnog rimskog carstva. Ovaj lični odnos careva prema sopstvenom poreklu učinio je da i gradovi na Balkanu dobiju istaknuto mesto u ovom periodu.² Teritorija današnje Srbije značajna je zbog toga što je osamnaest rimskih careva poreklom sa njenog prostora,³ kao i zbog toga što je bila poprište značajnih spoljnopolitičkih događaja u borbi za vlast među carevi-

¹ Teall 1967, 13—36.

² Dvojica Dioklecijanovih savladara poreklom su bili iz provincija na prostoru današnje Srbije — Maksimijan je rođen u blizini Sirmijuma (Epit. De Caes. 40, 10.) a Galerijevo mesto rođenja nazvano je Romulijana, po njegovoj majci Romuli (Epit. De Caes. 40, 15—16). Konstancije je poreklom bio iz Ilirika (Aur. Vict. Caes. 39, 26) ali nije poznato tačno mesto njegovog rođenja, dok se za Konstantina pouzdano zna da je rođen u Naisu (*Exc. Val.* 2, 2).

³ Јовановић 2006; Korać 2019, 545.

ma i uzurpatorima.⁴ Najveće promene koje su zadesile kasno Carstvo desile su se pod Konstantinom. Kada je posle 306. godine postao jedan od tetrarha, Konstantin je nastavio sa preuređenjem, prema Dioklecijanovom uzoru. Nastavak ekonomske obnove i razvoja, odvajanje civilne od vojne vlasti, socijalne i političke reforme, te stavljanje Carstva pod svoju dominaciju, bile su promene koje su tek dale naznaku za ono što će uslediti pod ovim carem.⁵ Dve presudne odluke koje je Konstantin doneo utrle su put budućnosti celokupne evropske civilizacije: izdavanje Milanskog edikta 313. godine sa savladarem Licinijem i premeštanje prestonice iz večnog Rima u grad na Bosforu 330. godine, koji u hristijanizovanoj državi postaje novi Rim. Prostor današnje Srbije se nakon podela među Konstantinovim naslednicima nalazio na granici istočnih i zapadnih delova Carstva, a nakon Teodosijeve smrti 395. godine pripao je Istočnom rimskom carstvu. Počev od druge polovine IV veka, nadiranja varvarskih plemena na dunavski limes često su unosila nesigurnost na ovaj prostor. Primanje Gota u carsku vojsku, a kasnije i njihovo naseljavanje u Panoniji za vreme Teodosija I, dovelo je do pustošenja Balkanskog poluostrva i konačnog puta ka osvajanju Rima.⁶ Većina gradskih naselja na prostoru nekadašnjih provincija današnje Srbije, posle prodora Huna 441. godine, bila je devastirana, stanovništvo varvarizovano, a Niš je postao hunska granica prema jugu.⁷ Veći deo centralnobalkanskih provincija početkom VI veka ponovo se nalazio u okvirima granica Istočnog rimskog carstva, kada su pod carem Justinijanom I stare provincijske granice bile ponovo uspostavljene, te dolazi do izgradnje novih i obnove postojećih utvrđenja, sa Justinijanom Primom kao sedištem arhiepiskopije i duhovnog centra.⁸ Kada su 582. godine Sirmijum osvojili Avari, u njihovim daljim napredovanjima na Ilirik ostali gradovi i pogranična utvrđenja bili su razoreni, a njihovo stanovništvo delom porobljeno, delom

⁴ Ферјанчић 2013, 33.

⁵ Nakon sukoba 316. godine, Konstantin i Licinije su 317. godine sklopili mir, a Konstantin je od tada nadzirao provincije na prostoru današnje Srbije, zbog čega je često boravio u Sirmijumu i Naisu. Mirković 2012, 7—18.

⁶ Više u: Зечевић 20026.

⁷ Поповић 2003, 201—237.

⁸ Мирковић 1994, 102; Максимовић 1980, 20.

raseljeno.⁹ Avarska razaranja dunavskog limesa krajem VI veka otvorila su put udarima Slovena tokom VII veka i njihovom naseljavanju u severnim oblastima centralnog Balkana, što označava završetak rimske vlasti u ovim oblastima.¹⁰

Ovakva vojno-politička dešavanja ostavila su trag na sliku koju danas imamo o ženama onog vremena, najpre caricama, a potom su uticala i na žene koje su živеле na ovom prostoru u vremenima koja su menjala poznati svet, zajedno sa ključnim promenama koje su se odigrale u duhovnom smislu, smenjajući poznate kultne obrasce mnogorodnih paganskih boginja jedinstvenom figurom hrišćanske vere — Bogorodicom.¹¹

Kult i religija bili su neodvojivi deo svakodnevnog života ljudi kasne antike. Božanska trijada rimskog panteona oličena u poštovanju Jupitera, Junone i Minerve, tokom romanizacije provincija na prostoru današnje Srbije, kao religijski koncept nametnuta je pokorenim narodima, a postupan proces prihvatanja rimskih kultova odvijao se najpre u gradskim centrima (Sirmijum, Singidunum, Viminacijum, Naissus) i u vojnim logorima.¹² Pored kultova klasičnih rimskih božanstava, kao što su Jupiter, Minerva, Venera, Dijana, Apolon, Bahus, Herkul ili Merkur, a koji su u najvećoj meri epigrafski i arheološki posvedočeni, već od II veka popularnost stiču i božanstva istočnjačkog porekla, čije su kultove prenosili vojnici i doseljenici iz istočnih provincija. Među najpopularnijima bili su kultovi Jupitera i Junone Dolihene, Sabazija, Mena, Kibebe i Atisa, kao i nekih sinkretičkih božanstava. Od početka III veka na prostore današnje Srbije pristigli su i istočnjački kultovi solarne prirode, kao što su kultovi Mitre i Podunavskog konjanika, koji su se posredstvom vojske masovno širili, a koji su vernicima obećavali pobedu svetla nad tamom, dobra nad zlom i vaskrsenje, što je svakako uticalo na sticanje velikog broja pristalica, kako među vojnicima, tako i u drugim slojevima društva.¹³ Budući da je mitraizam bio solarna religija, Mitra se mogao identifikovati sa rimskim bogom sunca — Solom, koji je kroz carski kult, u vidu Nepobedivog Sunca (*Sol*

⁹ Mirković 2006, 11.

¹⁰ Спасић-Ђурић 2002, 29.

¹¹ Angelova 2015, 234—260.

¹² Поповић 20136, 139.

¹³ Зотовић 1973; Zotović 1969.

Invictus) postao zvanična religija u Carstvu.¹⁴ Carevi tetrahrije postali su članovi porodice Jupitera i Herkula (*Iovii et Herculii*), smatrajući sebe izaslanicima bogova čije ime i prirodu nose.¹⁵ U heterogenoj celini kakvo je bilo Rimsko carstvo, različite etničke zajednice činile su verski sinkretizam univerzalnim činocem u celom Carstvu, koje je korenite promene doživelo ne sa ediktom o toleranciji, već sa Teodosijevom zabranom bilo kakvih paganskih običaja, iako je duboko ukorenjeno pagansko nasleđe bilo prisutno ne samo u religijskom životu ljudi već često i u carskoj ikonografiji. Zvanična rimska religija, istočnjački kultovi i hrišćanstvo susretali su se u vojnim logorima, trgovačkim i zanatskim centrima, a teritorija današnje Srbije bila je značajna raskrsnica u njihovom širenju.

Nakon progona hrišćana pod Neronom, Domicijanom, Antoninom Pijem i Markom Aurelijem, Trajanom Dekijem, u doba tetrahrije, pod Dioklecijanom, Galerijem i Maksimonom Dajom odigrali su se najveći progoni hrišćana. Hrišćanske zajednice koje su postojale na prostoru provincija u okviru današnje Srbije takođe su bile pogođene ovim progonima u III i IV veku, a među žrtvama ovih progona, pored vernika bili su episkopi, đakoni i sveštenici, pa i njihove ćerke i žene.¹⁶ Sve ovo doprinelo je razvoju kulta, čineći da hrišćani budu jedinstveni u veri. Vezujući se za velike urbane centre, zahvaljujući putnicima i trgovcima, hrišćanstvo se širilo u najudaljenija mesta rimskih provincija, dok ga na kraju nisu prihvatili i vojska pa i sam carski dvor. Ova nova religija stekla je popularnost na osnovu činjenice da je hrišćanin mogao postati svako, jer pripadnost određenom društvenom sloju nije bila važna, te su pored siromašnih, hrišćanima postajali i bogatiji slojevi rimskog društva. Iako je Konstantin Veliki bio poštovalac kulta Nepobedivog Sunca, njegova dalekovida politika, koju su hroničari tumačili kao božansku promisao,¹⁷ učinila je da sa Milanskim ediktom koji je 313. godine izdao sa savladarem Licinijem, hrišćanstvo bude ozvaničeno, a njegovo širenje i propovedanje postane slobodno. Od ovog trenutka hrišćani su imali Konstantinovu naklonost, te su mu bili odani, što je dovelo do jačanja pagan-

¹⁴ Поповић, 20136, 140.

¹⁵ Gavrilović 2014, 61—62.

¹⁶ Ферјанчић 2013, 34. Tokom 304. godine stradao je bračni par Montanus i Maksima, mučenice Basila i Anastasija — kojoj je bila posvećena i bazilika u Sirmijumu. Поповић 2013a, 106—107.

¹⁷ Euseb. *Vita Const.* 1.27—29; Lact. *De Mort.* 44.4—6.

stva na Istoku, u provincijama pod Licinijevom upravom, gde je došlo i do poslednjih progona hrišćana između 320. i 324. godine.¹⁸ Paganstvo je nakratko obnovljeno za vreme vladavine cara Julijana između 361. i 363. godine, a u nezvaničnom poštovanju paganski kultovi zadržali su svoje sledbenike i kasnije, o čemu svedoče i arheološki nalazi, koji upućuju na figure klasičnih rimskih božanstava, kao i solarnih kultova.

Do kraja IV veka hrišćanstvo je postalo najjača religija u Carstvu. Februara 391. godine Teodosije I zabranio je slavljenje paganskih kultova u svim hramovima grada Rima, a već 392. ovi kultovi stavljeni su van zakona. Čist politeizam uzajamne verske tolerancije zamenjen je jednim, jedinstvenim iniciranim kultom, gde je crkva bila najveći autoritet, sa snažnim koherentnim verovanjem, ujedinjujući tako politički, kulturni i geografski smisao Rimskog carstva, a hrišćanstvo je tako postalo najdublje obeležje pripadanja rimskom svetu. Hrišćanstvo se na prostoru današnje Srbije širilo postepeno i čini se da su stanovnici provincija sa ovog prostora dugo ostali verni paganskim kultovima. Na prostoru provincije Gornje Mezije zabeležen je mali broj epigrafskih spomenika, dok su u panonskim provincijama postojale dobro organizovane hrišćanske zajednice, od kojih je jedna bila u Sirmijumu.¹⁹ Nakon Milanskog edikta hrišćanstvo se u ovim provincijama širilo nesmetano, a episkopska sedišta posvedočena su u Sirmijumu, Singidunumu, Margumu, Viminacijumu, Naisu, Remezijani i Horeum Margiju. Pored preuređenja države, pod Justinijanom je došlo i do preustrojstva crkve, u okviru koje je uspostavljena arhiepiskopija u Justinijani Primi.²⁰

Sve ove promene koje su došle sa kasnom antikom, posredno i neposredno, ciljano ili neosetno odražavale su se na umetnost i ona do danas stoji kao svedočanstvo vremena koje je kao ni jedno drugo izmenilo sliku poznatog antičkog sveta. Tokovi kasnoantičke umetnosti u saglasju su sa onime što se odvijalo širom Carstva, s tim da se, najčešće u umetničkom izrazu, osećao snažniji uticaj Istoka. Jedno od osnovnih obeležja ove umetnosti je da je u centar istraživanja došao čovek.

¹⁸ Teall 1967, 13—35.

¹⁹ Ферјанчић 2013, 34.

²⁰ *Iust. Nov.* XI.

Portret u kasnoj antici

Čovek kasne antike bio je spiritualno biće, okrenuto očekivanjima nezemaljskog, te je njegova slika prenosila unutrašnji život. Zbog ovoga se portret menjao prema novim verovanjima i običajima. Vladarski portret, kao i portreti privatnih lica, svedoči o novom stilu portretisanja, koji eklektički spaja tradicionalni klasicizam, verizam i realizam sa impresionizmom, ekspresionizmom i spiritualizmom, ističući oči kao izraz duhovnog. Tetrarhijska ideologija po kojoj vladareva priroda i poreklo moći dolaze od boga, učinila je da portreti tetraarha imaju istaknutu sličnost, postajući i sami bogovi — *Iovii et Herculii*. Tako se, u odnosu na klasični period, slika vladara promenila, što se najjasnije uočava na portretima iz perioda prve i druge tetrarhije, kao i prvih godina Konstantinove vladavine. Budući da su Galerije, Maksimin Daja i Konstantin rođeni, a kasnije i vladali, na teritoriji današnje Srbije, pojava velikog broja reprezentativnih carskih portreta na donekle maloj teritoriji, stilski jedinstvenih i od istog skupocenog materijala — porfira, može se objasniti kao smišljena propaganda i deo političkog programa imperatora koji su se svesrdno zalagali za tetrarhiju.²¹ Umetnost iz vremena početka vladavine Konstantina Velikog, održavala je ravnotežu između postojećeg tetrarhijskog „tvrđog” stila, istočnjačkog porekla i oslanjanja na tradicionalizam helenističko-rimskih uzora. Ipak, ideologija cara kao najvećeg gospodara preovladava ikonografijom i kasnijeg razdoblja, bilo da je u pitanju uzor u velikim rimskim vladarima poput Oktavijana Avgusta ili Trajana, bilo da je to božanstvo kakvo je Apolon — Helije. Uočljivo je da se ovi portreti pojavljuju u gradskim centrima ili prestonicama kao mestima vezanim za život ili političko delovanje vladara. Nestabilna situacija u Carstvu i stalno pustošenje provincija na centralnom Balkanu doveli su do toga da se broj carskih portreta, krajem IV i tokom V veka, drastično smanji, a sačuvani primeri nisu vezani za monumentalnu umetnost već najčešće za gliptiku. Nakon obnove starih i podizanja novih utvrđenja tokom vladavine cara Justinijana, carska umetnost doživljava procvat u južnim delovima centralnog Balkana, o čemu svedoče fragmenti monumentalne bronzane statue, najverovatnije cara Justinijana sa Caričinog grada, ili portret ranovizantijske carice iz Balajna.²² Umetnost ovog pe-

²¹ Srejšović 1987, 98; Поповић 2013в, 176.

²² Špehar 2014, 43—49; Среjšовић, Симовић 1959, 77—87.

rioda takođe je namenjena carskoj propagandi, sa slikom idealizovanog vladara, božijeg namesnika na zemlji. Carski portret ostaje prisutan i u delima zanatske umetnosti, kao i na novcu, prateći umetničke tokove koji su pristizali iz prestonice, a čiji se najveći uticaj ogleda u mozaičkoj dekoraciji Caričinog grada. Zbog čestih ratnih sukoba i nestabilne političke situacije u ovom delu Carstva, teško je pratiti kontinuitet ikonografskih uzora ili stilskih obeležja carskog portreta, ali sasvim je sigurno da su se u kratkotrajnim periodima mira i stabilnosti, carske umetničke radionice brzo prilagođavale ukusima i željama poručilaca, a umetnička dela na taj način pratila su osnovne postavke postavljene u velikim umetničkim centrima.

Umetnost vezana za kult od početka IV veka odslikava stanje verskog sinkretizma, do Milanskog edikta i posle njega. Ikonografska rešenja i stilske karakteristike u izradi vizuelnog materijala koji se odnosi na bogove i boginje rimskog panteona, božanstva istočnjačkog porekla i Hrista ili Bogorodicu u hrišćanstvu, često upućuju na poreklo kulta. Najveći broj sačuvanih statua ili njihovih fragmenata koji prikazuju rimska božanstva, u najvećoj meri prati uzore u delima klasične grčke, helenističke i rimske umetnosti. Ipak, sve ove statue nisu stilski ujednačene, jer su umetnici iz lokalnih radionica nekada sa većim a nekada sa manjim uspehom uspeli u podražavanju starijih uzora. Statue i ikone vezane za istočnjačke kultove, ikonografijom i izradom ukazuju na importe ili uzore poreklom iz velikih istočnoprovincijskih umetničkih centara. Hrišćanski simboli najčešće su vezani za privatnu religioznost, kakva se može pratiti u delima zanatske umetnosti ili na nekoliko primera predstava Hristovog monograma iz grobnica u Nišu i Viminacijumu.²³ U periodu preporoda Carstva i balkanskih provincija pod carem Justinijanom, hrišćanski simboli, ikone svetitelja, Hrista i Bogorodice, kao i narativne scene iz njihovih života najčešće su prikazani na predmetima sa Caričinog grada.²⁴

²³ Korać 2007, 157—168; Rakocija 2009, 87—105; Мирковић 1956, 53—71.

²⁴ Bavant, Ivanišević 2003, 55—58, kat. 2.

Carica

Za kasnoantičke carice nasleđe antičkih žena carskog kruga iznedrilo je nekoliko obrazaca delovanja, ponašanja, odnosno ideala ili tipova kada su u pitanju vizuelna svedočanstva o njima. Kao i njihove prethodnice, kasnoantičke carice do danas su ostale upamćene ne samo po svojim delima i likovnim predstavama, već ponajviše po onome kako su predstavljene u istorijskim narativima savremenika. Sve ovo zajedno čini sliku koju imamo o tim caricama. Iako svaki od ovih činilaca ponaosob ne predstavlja potpuno punovažan izvor za sagledavanje objektivne slike o carica u ovom periodu, svi zajedno omogućavaju uvid makar u onaj deo njihove ličnosti na osnovu kojeg je izgrađena slika o njima. U kontekstu onoga što bi se zvalo „jezik slika“¹ važno je poređenje ove slike sa slikom cara i upoređivanje količine moći koju ona prikazuje s jedne strane, dok s druge stoje odnos i razlike između slika carica majki i supruge. Jedan od načina na koji bi se ove slike mogle posmatrati bio bi vezan za predstavu carice kao stvarnog izvora zemaljske, vladarske moći, odnosno nebeske, duhovne moći, i razliku između slika koje služe u propagandne svrhe vlasti i slika koje odlikuje utisak pobožnosti, tj. sličnost uzoru duhovnih vladarki paganskih boginja, odnosno hrišćanskoj vladarki neba — Bogorodici.

Carica-majka i carica-supruga

Odnos ove dve vrste slike carice — majke i supruge, omogućava uvid u različite svrhe komunikacije sa posmatračem i prenošenja određene poruke javnosti. Dve žene carskog ranga iz vremena tetrahrije u kontekstu carske ideologije označile su razvoj ideologije slike. Na prvom mestu to je carica Romula, Galerijeva

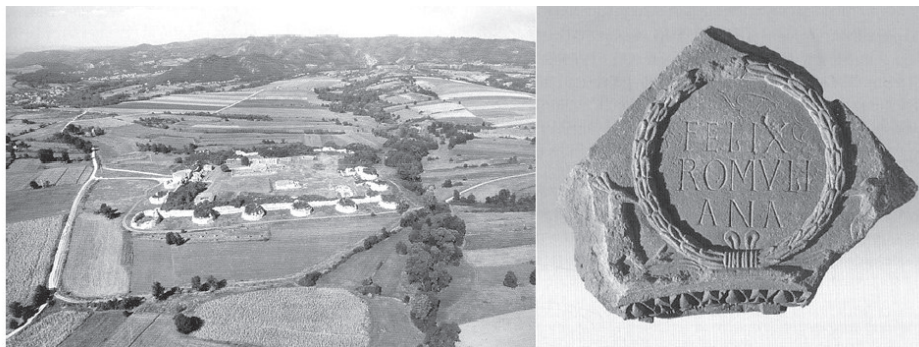
¹ Hölscher 2004.

majka, čiji su značaj i uloga kao careve majke, između ostalog, naglašeni i potvrđeni palatom posvećenoj njoj i njenom imenu — Feliks Romulijana, a onda i njenim grobnim tumulusom u blizini palate. S druge strane, u ovom prelaznom periodu, između nasleđa antike i stvaranja hrišćanske slike vladarke, predstave Galerije Valerije, Galerijeve supruge, pokazuju njenu ulogu u drugačijem poimanju političkog života tetrahije, ali i nastavljanje tradicije antičkih carica koje su svojom slikom bile uzor otmenim ženama visokog društvenog položaja i postajale uzor carskog izgleda. Na ovakav vid predstavljanja carice nadovezuju se poznate slike carice Fauste, dok su predstave majke cara Konstantina — carice Helene, pored imperijalno-ideološke, imale znatno veći uticaj na stvaranje duhovno-pobožne slike carice, potpuno odražavajući religioznu strukturu vremena u kojem su nastajale.

Romula i Galerija Valerija. U smislu vizuelne kulture, posmatrajući širu sliku o ženi-carici onoga vremena, jasno je da je već imperator Galerije ukazao poštovanje ženi — svojoj majci, podigavši palatu u čast mesta svog rođenja, a nazvavši je po njoj Feliks Romulijana (*Felix Romuliana*). Ovo bi se čak moglo protumačiti kao začetak poštovanja kulta carice-majke, koji će u kasnijim decenijama imati još veći odjek na carsku politiku, ideologiju i ikonografiju. O tome da je Galerije rezidenciju koju je počeo da gradi za godine kada će se povući nakon proslave vicenalijske nazvao po svojoj majci, izveštava nas Aurelije Viktor u Epitomama.² Ideju da je arhitektonski kompleks u Gamzigradu, zapravo, sveta Romulina kuća, potvrdila su istraživanja sprovedena 1984. godine u jugozapadnom delu palate, kada je otkriven kameni fragment arhivolte sa natpisom *Felix Romuliana* (Sl. 1a, 1b).³ Budući da je imperator Galerije svoju memorijalnu gradnju posvetio majci Romuli, naziv Romulijana bi se mogao protumačiti kao Romulina vila ili Romulina kuća, dok epitet *Felix* dodat vlastitim imenima ili imenima mesta i građevina ukazuje na metaforu, odnosno, u ovom slučaju, na bogove, careve, carice i članove njihovih porodica, oblasti, gradove i građevine koje su sa njima u vezi, a koji su simbol njihove božanske prirode, svetosti, slave, plodnosti i napretka. U slučaju gamzigradske arhivolte, reč *Felix* pridodata je nazivu mesta u kome je rođen novi

² *Epit. De Caes.* XL, 16. U Prokopijevom panegiričkom delu *O građevinama* pominje se Romulijana kao jedan od kastela koje je obnovio Justinijan u oblasti grada Akva. *Proc. De aedif.*, IV, 6, 19.

³ Срејовић 1985, 51, Сл. 1.

a

b

Sl. 1a. Pogled na Feliks Romulijanu, dokumentacija Arheološkog instituta,
 b. Deo arhivolte sa natpisom *Felix Romuliana*, dokumentacija Arheološkog instituta

Romul, a koje je posvećeno njegovoj majci Romuli, čije je ime takođe preuzeto iz legende, sa neposrednom asocijacijom na imena ličnosti povezanih sa osnivanjem Rima i njegovom mitskom istorijom, te bi naziv Feliks Romulijana trebalo shvatiti kao *Roma nova*, *Roma secunda*, odnosno, kao ime koje ukazuje na sveto mesto, večni, nebeski grad.⁴ Ovakva vrsta ideološkog koncepta poznata je i iz kasnijeg povezivanja novoosnovanog grada Konstantinopolja, kao novog Rima u političkom i državnom smislu, odnosno novog Jerusalima u religijskom smislu.⁵ Pored veličanja kulta majke, ovo bi bila još jedna ideološka odlika koju je Konstantin preuzeo iz politike tetrarhije. Dekorativni reljefni ukras arhivolte, koji okružuje natpis *Felix Romuliana*, sadrži listove bršljana, lovorov venac i paunove, kao simbole konsekracije, večnog trajanja i apoteoze,⁶ ukazujući na besmrtnost velikog cara i carice, čiji zavičaj postaje duhovno središte celog Rimskog carstva, mesto najvišeg poštovanja, koje su osnovali heroji, novi Herakle ili novi Romul.⁷

⁴ Живић 2010, 111; Срејовић 1985, 60.

⁵ Sherrard 1965, 37—76, 79—100; Ердџан 2013, 139—148. Snaga kojom je hrišćanstvo postajalo najvažnija religija u Carstvu ubrzo je dovela do desakralizacije carskog kulta, te samim tim i palatijalnog kompleksa u Romulijani. Više o ovome u: Шпехар 2011, 27—38.

⁶ Rogić et al. 2012, 349, 343—344, 352; Anđelković et al. 2011, 232.

⁷ Срејовић 1985, 60.

O autorki

Dr Jelena Anđelković Grašar rad je posvetila istraživanju vizuelne kulture u periodu tokom i nakon rimske dominacije na prostoru podunavskih provincija i centralnog Balkana. Njena istraživanja usmerena su ka proučavanju vizuelnih svedočanstava i materijalnih ostataka vezanih za teme ženske istorije i studija roda, kao i za teme kasnoantičkih i ranohrišćanskih studija vizuelne kulture, sa akcentom na karakteristikama provincijalnog slikarstva. Drugo njenog polje istraživanja odnosi se na kulturnu baštinu i metode njene prezentacije, interpretacije i popularizacije.

Monografije:

Lajić-Mihajlović, D. i Anđelković-Grašar, J. 2017. *Pola veka Homoljskih motiva (1968—2017)*, *Miris jorgovan u dolini zlatonoskog Peka*, Kučevo: Centar za kulturu „Veljko Dugošević” Kučevo.

Anđelković, J. 2011. *Pavle Miladinović, energija simbola i poetika trajanja*, Požarevac: Kreativni tim Petković, Kulturno-prosvetna zajednica, Fondacija Milenin dom.

Anđelković, J. 2010. *Čudotvorne ikone Presvete Bogorodice*, Beograd: Kreativni tim Petković.

Sadržaj

PREDGOVOR.....	7
UVOD.....	17
Portret u kasnoj antici.....	22
ŽENA-CARICA.....	25
Carica majka i carica supruga.....	25
Carice supruge sa stvarnom ili fiktivnom političkom moći	
ŽENA U JAVNOM I PRIVATNOM PROSTORU.....	57
Slika žene na predmetima upotrebne funkcije.....	61
Slika žene u funerarnom kontekstu.....	71
Žena u funerarnom slikarstvu.....	73
BOŽANSKA ŽENA I MAJKA.....	99
Grčka ženska božanstva i boginje i njihov uticaj na rimsku ikonografiju.....	99
Boginje rimskog panteona.....	116
Boginja Luna: centralna ili sporedna figura kulta.....	134
BOGORODICA.....	143
ŽENA, MAJKA, CARICA.....	153
Svetovna i duhovna slika carice, od potvrde moći do paradigme pobožnosti i materinstva.....	153
Kasnoantička „obična“ žena – žena po modelu.....	161
Od Majke bogova do Majke Božije.....	169
ZAHVALNOST.....	199
BIBLIOGRAFIJA.....	200
Spisak skraćenica.....	200
Izvori.....	202
Literatura.....	203
Indeks.....	265

